

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

УДК 330.1:316.3

Т.О.Кричевська, канд. екон. наук

Інститут економіки та прогнозування НАН України

О.В.Балюк

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ЕКОНОМІКА В СОЦІОЛОГІЧНИХ ОЦІНКАХ РІВНЯ ДОВІРИ: ВНУТРІШНІ ВИМІРИ ТА МІЖКРАЇННІ ПОРІВНЯННЯ

На основі аналізу результатів міжкраїнних та національних соціологічних опитувань виявлено особливості та закономірності розподілу довіри (міжособистісної та довіри до інститутів) у світі, місце України у відповідних рейтингах, особливості розподілу і динаміки довіри в українському суспільстві.*

Емпіричні виміри рівня довіри можуть здійснюватися як за допомогою виявлення суб'єктивних відчуттів індивідів, так і за допомогою певних об'єктивних критеріїв, таких як, наприклад, приріст інвестицій чи депозитів.

Перевага об'єктивних індикаторів довіри полягає в тому, що вони оцінюють відповідне явище зсередини, виходячи з його внутрішньої структури. Проте й опитування щодо суб'єктивних відчуттів мають вагомe значення, оскільки вони дозволяють скласти уявлення про якість життя, ієрархію цінностей і принципи поведінки в цьому суспільстві. Вони також дають унікальну можливість оцінити і порівняти світосприйняття у різних суспільствах за допомогою певних єдиних критеріїв.

Вимірюванням рівнів довіри займаються багато міжнародних і національних державних та приватних організацій.

Найбільшу кількість країн охоплюють регулярні емпіричні дослідження рівня довіри, які проводить глобальна мережа вчених – представників суспільних наук World Values Survey (Огляд світових цінностей). Основною метою таких досліджень є вивчення змін у системі людських цінностей та їх впливу на соціальне й політичне життя в різних країнах. Ця глобальна мережа вчених (роботу яких координує неприбуткова асоціація зі штаб-квартирою в Стокгольмі) проводить опитування в 97 країнах, де проживає 88% населення земної кулі¹. Всього за період з 1981 по 2007 рік було проведено п'ять хвиль опитувань. Вагомe місце у цих опитуваннях займає оцінка довіри людей до людей взагалі, до сім'ї, до знайомих і незнайомих, до людей інших національностей і віросповідань.

* Стаття підготовлена в рамках відомчої науково-дослідної розробки "Інституційні трансформації соціально-економічної системи України" (№ 0111U006669).

¹ World Values Survey. – <http://www.worldvaluessurvey.org/>.

Ще одне регулярне міжкраїнне дослідження рівня довіри здійснюється групою вчених European Values Study (EVS) (Дослідження європейських цінностей). Ця організація була заснована неформальним об'єднанням учених European Value Systems Study Group (EVSSG) (Група дослідження систем європейських цінностей) у кінці 1970-х років, його метою було виявити моральні і соціальні цінності, які лежать в основі європейських соціальних і політичних інститутів. Напередодні перших виборів до Європейського Парламенту у 1981 році в десятих європейських країнах було проведено опитування, яке мало на меті з'ясувати, чи справді європейці поділяють спільні цінності, чи змінюються вони і в якому напрямі, які наслідки це матиме для Європейської спільноти. Цей дослідницький проект викликав інтерес і на інших континентах, де було створено робочі групи, що провели аналогічні опитування. В результаті було отримано дані по 26 країнах. Опитування стали проводити регулярно – кожні дев'ять років, останнє опитування було здійснено в 2008 році і охопило 47 країн².

З 2001 року найбільша у світі приватна PR-компанія Edelman (заснована у 1952 році) публікує аналітичні огляди довіри Edelman Trust Barometer, що базуються на телефонних опитуваннях за власною методологією. Виходячи зі специфіки її діяльності, Edelman перш за все цікавить, інформації з яких джерел найбільше вірить громадськість і як бізнесу покращити репутацію і досягти більшої довіри. У цьому контексті компанія оцінює рівень довіри до держави, бізнесу, недержавних організацій та засобів масової інформації³.

З 1973 року здійснює моніторинг громадської думки, в тому числі довіри в країнах-членах до європейських інститутів, сектор аналізу громадської думки Європейської комісії. Щороку вона оприлюднює результати опитувань "Євробарометр"⁴.

Кількісні оцінки рівня міжособистісної довіри і довіри до інститутів в Україні здійснюють Інститут соціології НАН України, приватні компанії та незалежні громадські організації: Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка, Київський міжнародний інститут соціології, Центр Разумкова, Лабораторія законодавчих ініціатив, маркетингова компанія Gfk Ukraine та інші.

Подивимося спочатку, яке місце у світі займає українське суспільство за рівнем міжособистісної (персоніфікованої і деперсоніфікованої) довіри.

Зокрема, рівень деперсоніфікованої міжособистісної довіри оцінюють у рубриці "Сприйняття життя" World Values Survey, пропонуючи респондентам відповісти на запитання: "Чи думаєте Ви, що більшості людей можна довіряти?"

На рис. 1 представлено ранжування країн за відсотковим співвідношенням ствердних відповідей на це запитання за результатами 5-ї хвили опитувань 2006–2008 років.

² European Values Study. History. – <http://www.europeanvaluesstudy.eu/evs/about-evs/history.html>

³ Trust Barometer. – <http://www.edelman.com/trust/2011/>.

⁴ Eurobarometer surveys. European Commission. – http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb_arch_en.htm.

Як бачимо, лідирують у рейтингу країни Скандинавії. Цим державам вдалося зберегти як традиційні людські цінності, такі як сім'я, любов до ближнього і далекого, так і збудувати систему високоякісних інститутів, що забезпечують найвищий рівень життя в цих країнах. Серед жителів Норвегії 74,2% вважають, що більшості людей можна довіряти, понад 50% населення так само оптимістично дивиться на людський рід у Швеції, Фінляндії і Швейцарії. Несподіваним видається такий само високий показник у Китаї – 52,3%, якщо виходити з оцінки рівня довіри в цій країні Ф.Фукуямою як низького. В Україні більшості людей схильні довіряти 27,5%, що незначно перевищує середній рівень довіри серед обстежуваних країн – 26,1%. Це – здобуток мирної держави без збройних конфліктів, але різниця з показниками лідерів дуже суттєва.

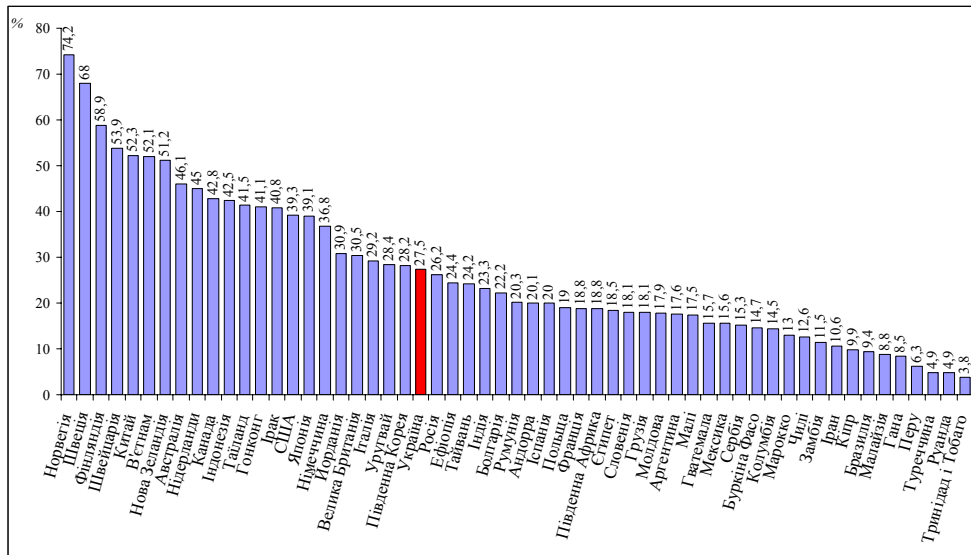

Рисунок 1. Відсоток респондентів, що дали ствердну відповідь на запитання "Чи вважаєте Ви, що більшості людей можна довіряти", WVS, 5-а хвиля (2005–2008)

Джерело: побудовано за даними World Values Survey. – <http://www.wvsevadb.com/wvs/WVSAnalyzeIndex.jsp>.

Рівень довіри до особисто знайомих людей (персоніфікованої довіри) в Україні також є порівняно високим (рис. 2). Лідером рейтингу є Нова Зеландія, де 99,5% людей довіряють своїм знайомим, за нею йдуть країни Скандинавії та найбільш економічно розвинуті держави. В Україні цей показник становить 84,1%, тоді як середній показник серед опитаних країн становить 80%. Водночас, якщо розглянути відсоток людей, які абсолютно довіряють особисто знайомим людям, то українське суспільство виявляється набагато обережнішим, ніж у середньому люди у світі – якщо середній показник становить 26,6%, то в Україні – лише 17,3%. *Тобто українське суспільство є в цілому доброзичливо-обережним, що відповідає традиційним уявленням про нього.*

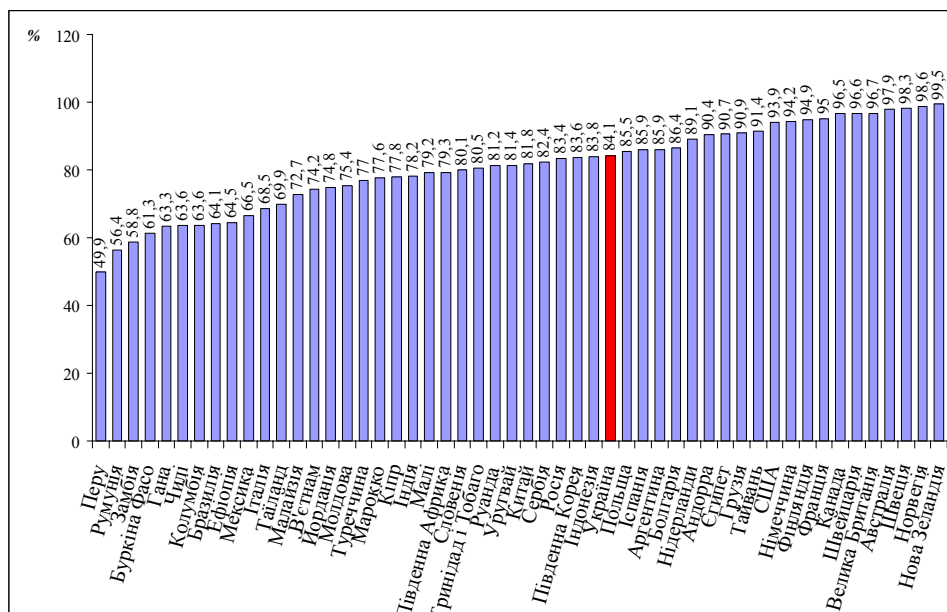

Рисунок 2. Відсоток респондентів, що абсолютно або частково довіряють знайомим людям, WVS, 5-а хвиля (2005–2008)

Джерело : побудовано за даними World Values Survey. – <http://www.wvsevstb.com/wvs/WVSAnalyzeIndex.jsp>.

До позитивних рис українського суспільства слід також віднести толерантність до людей інших національностей. Так, за даними WVS-5 45,9% мешканців України довіряють або частково довіряють людям інших національностей, тоді як середній показник по світу – 42,5% (рис. 3).

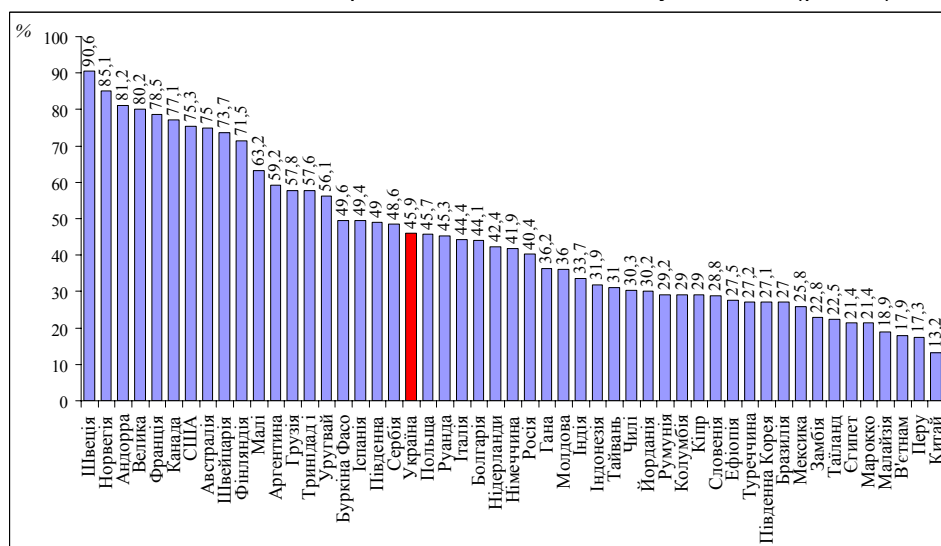

Рисунок 3. Відсоток респондентів, що абсолютно або частково довіряють людям інших національностей, WVS, 5-а хвиля (2005–2008)

Джерело : побудовано за даними World Values Survey. – <http://www.wvsevstb.com/wvs/WVSAnalyzeIndex.jsp>.

Знову високими показниками вражають країни Скандинавії (Швеція – 90,6%, Норвегія – 85,1%). Під час проведення 5-ї хвили опитувань високий рівень довіри до представників інших національностей спостерігався і в ряді країн зі значною кількістю емігрантів – Великій Британії (80,2%), США (75,3%), Франції (78,5%), – але не виключено, що за результатами 6-ї хвили ці показники виявляться нижчими через загострення міжетнічних конфліктів в умовах зростання безробіття і скорочення соціальних видатків у рамках програм фіскальної економії. *Звернімо також увагу, що останні місця займають азійські країни, що обрали власний шлях розвитку, а також темп і умови глобалізації, і замикає список країна, що втілює такий шлях – Китай, з рівнем довіри до людей інших національностей лише 13,2%* (див. рис. 3).

Тепер поглянемо, яке місце займає Україна в рейтингу довіри до інститутів.

Однією з соціальних чеснот українського суспільства є високий рівень довіри до церкви – 71,7% порівняно із середнім у світі – 66,4% (рис. 4).

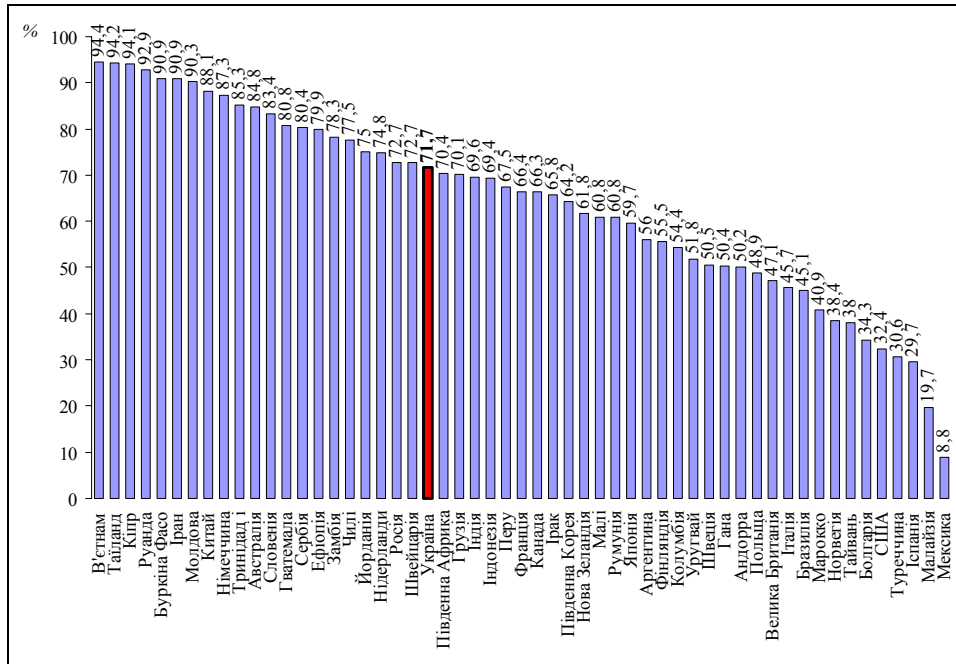

Рисунок 4. Відсоток респондентів, що абсолютно або частково довіряють церкві, WVS, 5-а хвиля (2005–2008)

Джерело: побудовано за даними World Values Survey. – <http://www.wvsevldb.com/wvs/WVSAnalyzeIndex.jsp>.

Набагато гірший стан справ в Україні з довірою до органів державної влади.

За даними WVS-5 рівень довіри до уряду (відсоток респондентів, що повністю або частково довіряють уряду) в Україні становить 30,3% (рис. 5). Цей показник помітно менший від середнього по світу – 43,5%. Втім, на нашу думку, навіть такий рівень довіри є завищеним. Річ у тім, що відповідне опитування в Україні проводилося 2006 року і, ймовірно,

воно відобразило сплеск довіри до державних інститутів після помаранчевої революції (про динаміку довіри в Україні йтиметься нижче). Тому ми, здійснюючи ранжування, також показали місце України в рейтингу за даними опитування Інституту соціології НАН України 2008 року, що показало рівень довіри 18,5%. *Лідерами рейтингів довіри до державних органів влади вже є не розвинуті економіки з найвищими індексами людського розвитку, а країни, що розвиваються, які ведуть активне інституційне будівництво, в яких держава є локомотивом розвитку і втіленням кращих надій на майбутнє своїх громадян.* Надзвичайно високий рівень довіри до уряду спостерігаємо у В'єтнамі (98,3%) і Китаї (92,7%).

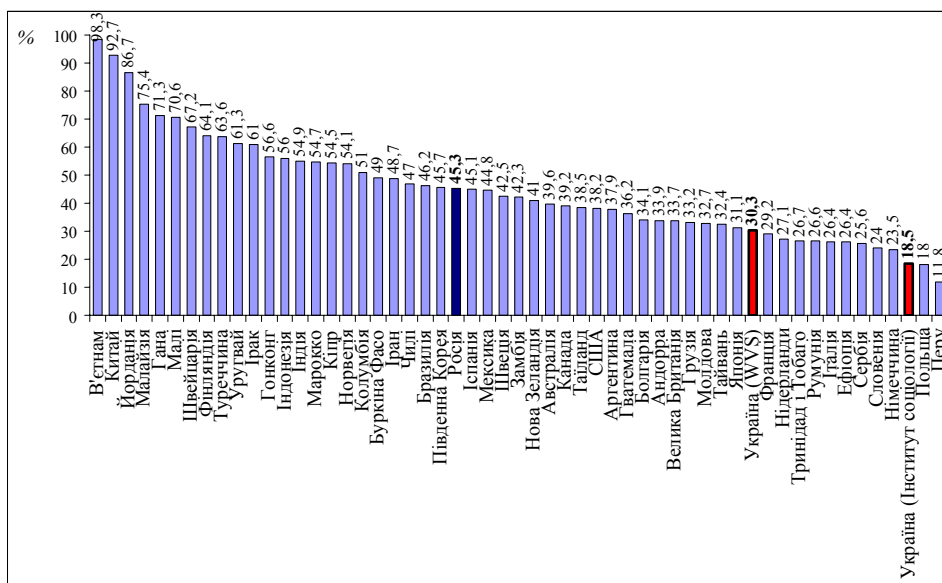

Рисунок 5. Відсоток респондентів, що цілком або переважно довіряють уряду WVS, 5-а хвиля (2005–2008), Українське суспільство 1992–2010.

Соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України

Джерело: побудовано за даними World Values Survey. – <http://www.wvsevsdb.com/wvs/WVSAnalyzeIndex.jsp>.

У розвинутих економіках громадяни більш вимогливі до державних інститутів. Останні посприяли формуванню громадянського суспільства і збереженню загальнолюдських цінностей, і тому люди більше покладаються один на одного, а від державних органів вимагають постійного вдосконалення. Рівень довіри до уряду в Норвегії становить 54,1%, а у США – лише 38,2%.

Критично низьким порівняно зі світовими показниками є рівень довіри в Україні до парламенту – лише 19,8% порівняно із середньосвітовим 39,7%. Знову рейтинг очолюють азійські економіки, що розвиваються, а жителі розвинутих економік більш критично і вимогливо ставляться до своїх парламентів – США опинилися лише на одну сходинку вище за Україну з показником 20,6%. У Великій Британії рівень довіри до парламенту становить 36,2%, а Франції – 35,%. Зазначимо, що низькі рівні довіри до парламенту характерні також для ряду наших східноєвропейських сусідів – Румунії (17,1%), Словенії (16,4%) і Польщі (лише 12,2%) (див. рис. 6).

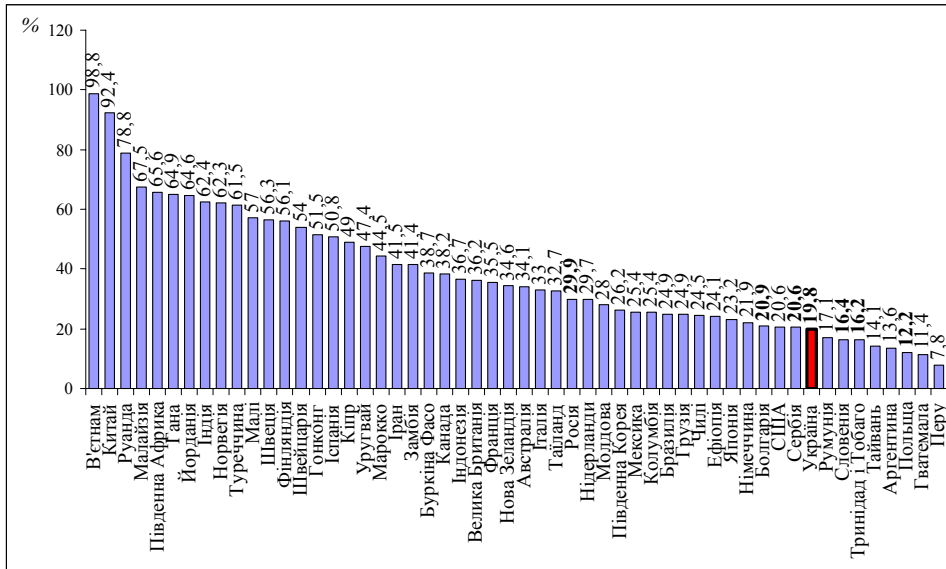

Рисунок 6. Відсоток респондентів, що цілком або переважно довіряють парламенту WVS, 5-а хвиля (2005–2008)

Джерело: побудовано за даними World Values Survey. – <http://www.wvsevadb.com/wvs/WVSAnalyzeIndex.jsp>.

Також у числі світових аутсайдерів Україна перебуває і за рівнем довіри до судової системи – 32,8 проти 53,2% середньосвітових (рис. 7). У В'єтнамі судам довіряють 90,4% населення, Йорданії – 89,9, Норвегії – 86, у Китаї – 82,5%. Провідні економіки світу займають позицію дещо вищу за середній (53,2%) рівень довіри до судів. Скажімо, у США цей показник становить 57,4%.

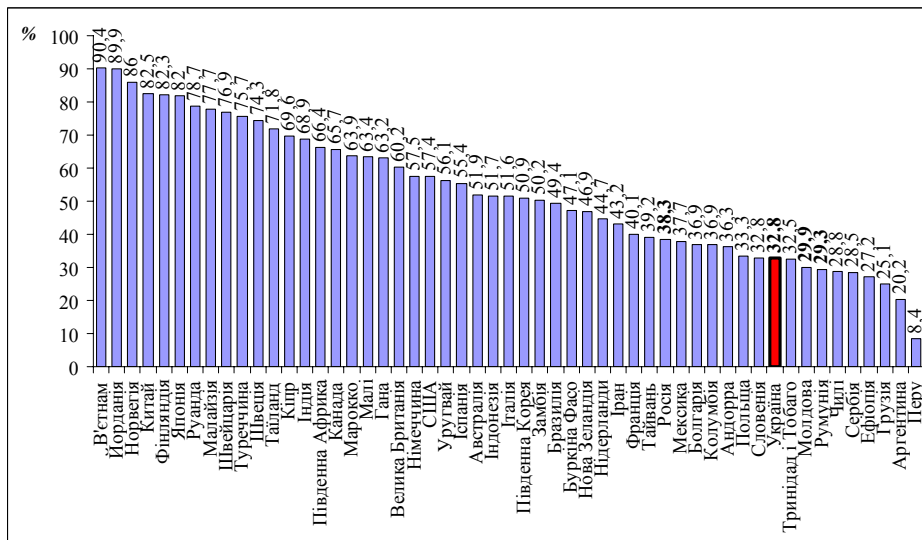

Рисунок 7. Відсоток респондентів, що цілком або переважно довіряють судам, WVS, 5-а хвиля (2005–2008)

Джерело: побудовано за даними World Values Survey. – <http://www.wvsevadb.com/wvs/WVSAnalyzeIndex.jsp>.

Підсумовуючи щодо місця України за світовими рейтингами довіри, можна зробити висновок, що для розвинутих економік характерний більш високий рівень міжособистісної довіри і помірно високий або середній рівень довіри до державних органів влади, тоді як для економік, що розвиваються, які перебувають на етапі індустріалізації, керованої державою, рівень надій і довіри до держави є вищим. Україна не потрапляє до жодної з цих груп. Рівень міжособистісної довіри не надто високий, а рівень довіри до державних інститутів критично малий. Маємо очевидний дефіцит довіри. Можна зауважити, що, скажімо, в Польщі така сама ситуація. Але, як свідчать дані Євробарометру, брак довіри до національних органів влади в Польщі і ряді інших країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ) певною мірою компенсується довірою до європейських інститутів, яка перевищує рівень довіри до останніх провідних економік ЄС. Так, в кінці 2010 року рівень довіри до Європейської Комісії (виконавчого органу ЄС, хоча і з обмеженими повноваженнями) в Польщі становив 53%, в Румунії – 54, у Словенії – 51, в Угорщині – 64 і Словаччині – 66%⁵.

Для того щоб виявити особливості і динаміку формування довіри в українському суспільстві, звернімося до результатів досліджень вітчизняних соціологів. Інститут соціології НАН України з 1994 року здійснює вимірювання рівня довіри в Україні в розрізі низки складових: довіра сім'ї та родичам, довіра співвітчизникам, сусідам, колегам, церкві та духовенству, засобам масової інформації, податковій інспекції, міліції, прокуратурі, судам, Президентові, Верховній Раді, уряду, місцевим органам влади, армії, профспілкам, політичним партіям, керівникам державних підприємств, приватним підприємцям, банкам, страховим компаніям, благодійним фондам, громадським асоціаціям та об'єднанням.

На рис. 8 показано динаміку рівня довіри (суми відсотків респондентів, що повністю та переважно довіряють уряду).

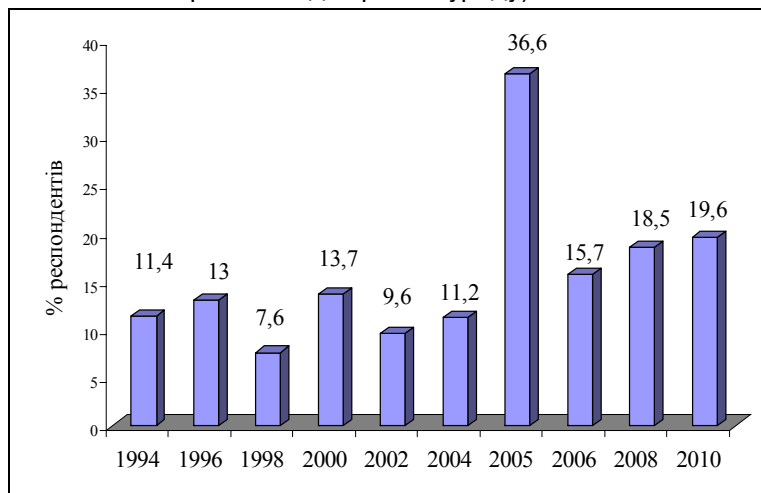

Рисунок 8. Рівень довіри до уряду (відсоток респондентів, що довіряють або переважно довіряють) в Україні, 1994–2010 роки

Джерело: розраховано за даними: Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010.

⁵ Eurobarometer surveys. European Commission. – http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/index.cfm?lang=en.

Як бачимо, з 1994 по 2004 рік цей показник був дуже низьким, коливаючись у межах 7,6–13,7%, тобто навіть перехід до економічного зростання в 2000 році не сприяв зростанню авторитету уряду. В 2005 році після помаранчевої революції, а також у процесі нарощування соціальних видатків спостерігаємо унікальний сплеск довіри до багатьох державних інституцій (рівень довіри до уряду зріс із 11,2% в 2004 році до 36,6% в менш економічно успішному 2005 році). Уже в 2006 році настає розчарування і падіння цього показника до 15,7%. В 2010 році він досяг 19,6% (див. рис. 8). Не виключено, що в 2011 році спостерігатимемо чергове його падіння у зв'язку з непопулярними реформами.

Подібні тенденції можемо спостерігати і щодо рівня довіри до Верховної Ради. Загалом рівень довіри до Верховної Ради ще нижчий, ніж до уряду (протягом 1994–2004 років він коливався в межах 7,1–9,7%), а в 2005 році зріс до 28,5%, після чого знову настало розчарування. Відмінною від довіри до уряду тенденцією стало падіння довіри до Верховної Ради на тлі парламентської кризи 2008 року (рис. 9).

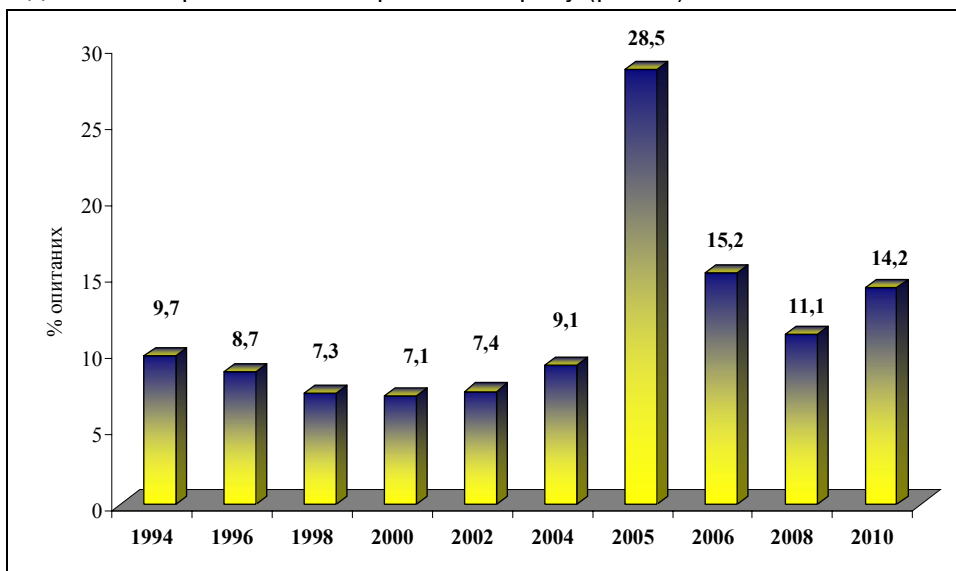

Рисунок 9. Рівень довіри до Верховної Ради (відсоток респондентів, що довіряють або переважно довіряють) в Україні, 1994–2010 роки

Джерело: розраховано за даними: Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010.

Серед центральних органів державної влади найбільшою довірою в Україні користується Президент. З ним більшою мірою пов'язують економічні успіхи країни і її поразки, тому цей показник характеризується більшою волатильністю. Як бачимо, під час фінансової кризи 1998 року рівень довіри до Президента впав до 9,7%, а в 2005 році після повторних виборів на вимогу суспільства він зріс до 49,2% (рис. 10). За сучасних умов суспільство, маючи змогу спостерігати відстоювання інтересів у парламенті і на власній кишені відчуваючи наслідки діяльності уряду і Верховної Ради, сподівається на останню інстанцію – Президента, який, підписуючи законодавчі акти, в очах суспільства виступає ніби в ролі арбітра в політичній боротьбі.

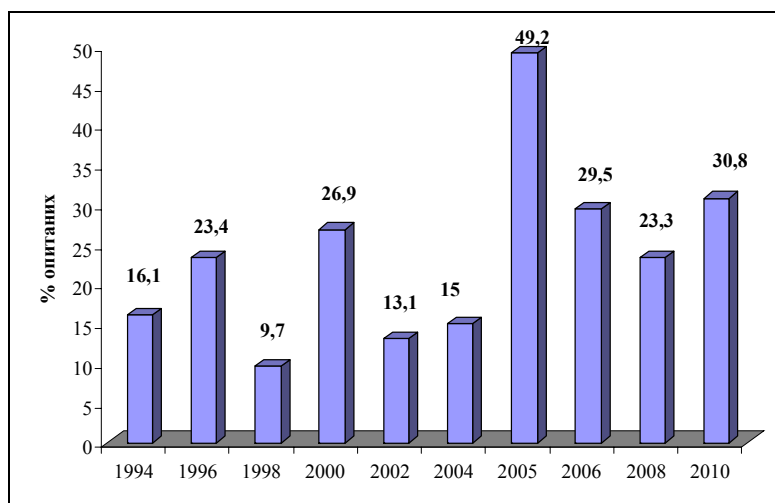

Рисунок 10. Рівень довіри до Президента України (відсоток респондентів, що довіряють або переважно довіряють) в Україні, 1994–2010 роки

Джерело: розраховано за даними : Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010.

Окрему групу складають інститути, що є сталими аутсайдерами з точки зору довіри суспільства, і ні революції, ні кризи не здатні ослабити недовіри до них (рис. 11). До цієї групи можна віднести суди, міліцію, прокуратуру, профспілки, податкову інспекцію й страхові компанії. Парадоксально й сумно, що майже всі ці інститути (окрім податкової інспекції) покликані безпосередньо захищати громадян.

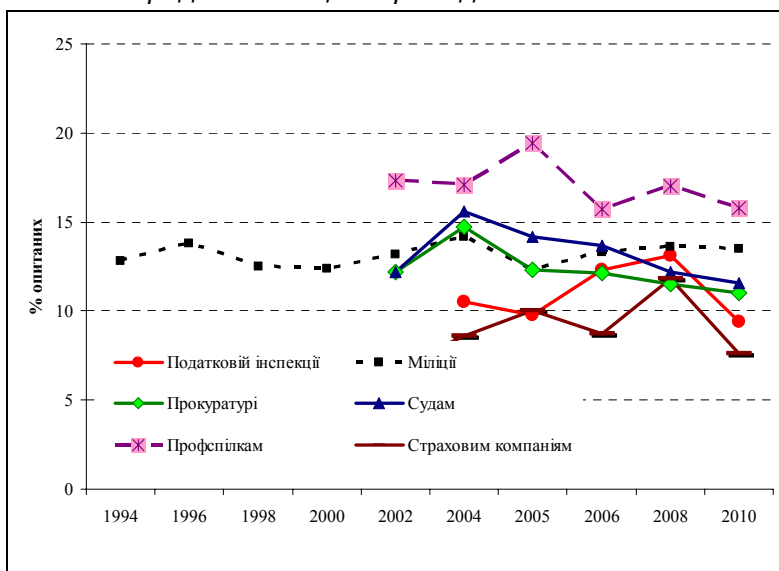

Рисунок 11. Рівень довіри до інститутів-аутсайдерів в очах громадської думки (відсоток респондентів, що довіряють або переважно довіряють) в Україні, 1994–2010 роки

Джерело: розраховано за даними : Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010.

Специфічну динаміку довіри мають банки. З 2002 року довіра до них неухильно зростала (як бачимо на рис. 12), і різко впала в 2010 році (на практиці це сталося в кінці 2008) до 10%.

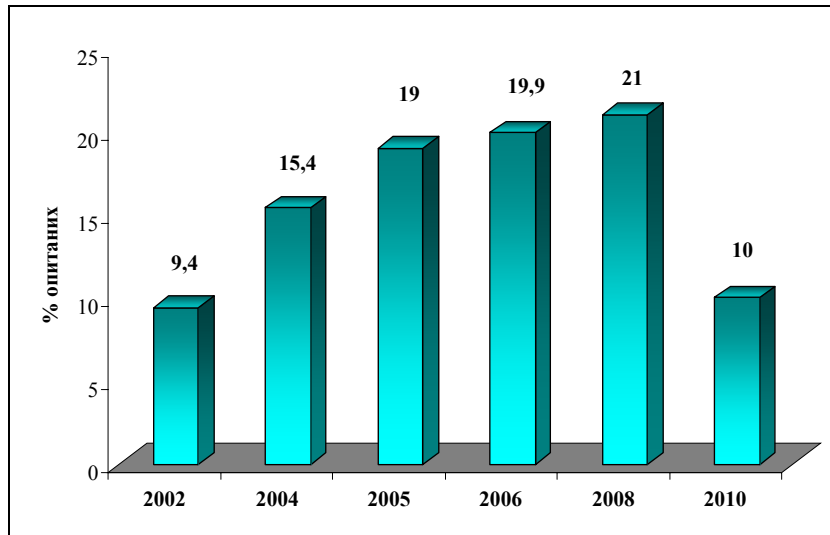

Рисунок 12. Рівень довіри до банків (відсоток респондентів, що довіряють або переважно довіряють банкам) в Україні, 2002–2010 роки

Джерело: розраховано за даними: Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010.

Якщо проаналізувати відповіді населення на питання "Якщо б у Вас несподівано з'явилася велика сума грошей, де б Ви захотіли її зберігати?", то виявиться, що сьогодні половина його взагалі жодним банкам не довірила б свої кошти, 14,4% довірили б їх лише державному банку, 12,5% – банку за кордоном і лише 4,4% – комерційному українському банку (рис. 13).

Дуже важко досягти довіри до державних органів влади, якщо загалом, за даними Центру Разумкова, лише 23,2% українців вважають, що вони особисто виграли від здобуття Україною незалежності (рис. 14). Із серпня 2005 року частка задоволених коливається в межах лише 23,2–27,9%. При цьому з 2001 року частка населення, що знову проголосувала б (у разі проведення відповідного референдуму) за незалежність України, лише в 2002 і 2003 році опустилась до менше ніж 50% (до 48,8 і 46,5% відповідно), а в решті років перевищувала половину опитаних. Це означає, що, незважаючи на особисті втрати, половина населення все ще вірить в ідею державності України чи, принаймні, не бачить кращих альтернатив.

Виникає природне запитання, на чому ж тоді в умовах такої низької інституційної довіри тримається українське суспільство як цілісність?

Спостерігається зростання довіри до сім'ї та родичів – з 86,9 у 1994 до 95% у 2010 році (рис. 15).

Значно також зросла довіра колегам – з 37,5 у 1994 до 51,8% у 2010 році (рис. 16).

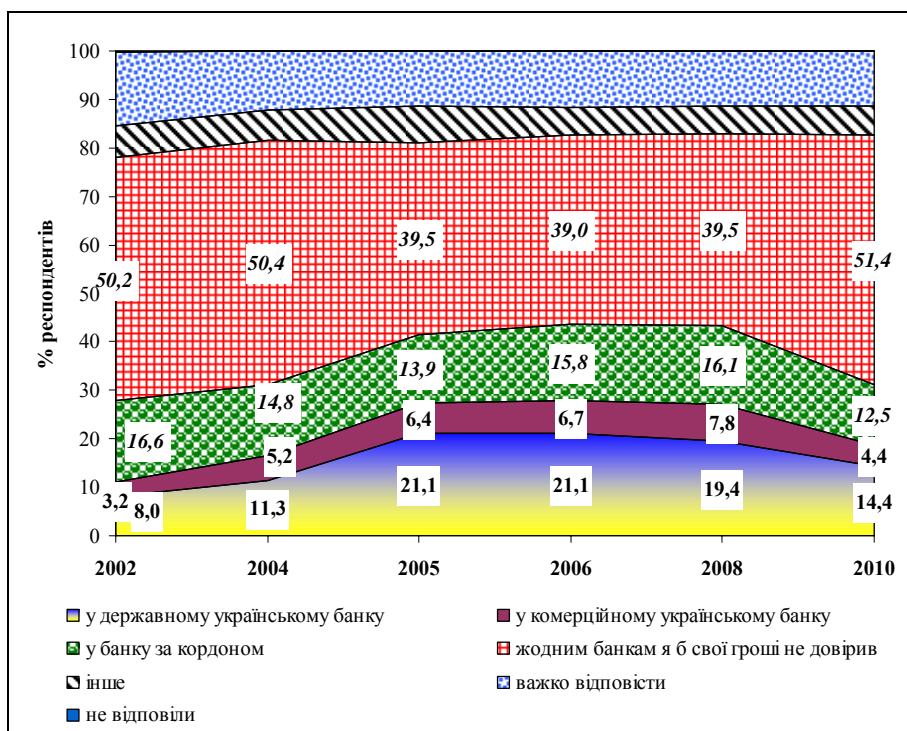

Рисунок 13. Розподіл відповідей респондентів на запитання "Якщо б у Вас несподівано з'явилася велика сума грошей, де б Ви захотіли її зберігати?"

Джерело: побудовано за даними : Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010.

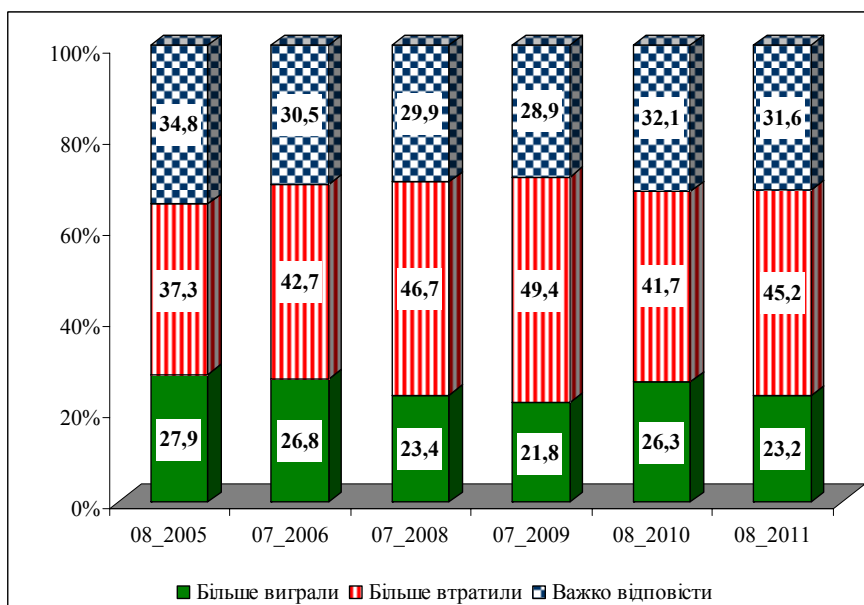

Рисунок 14. Розподіл відповідей респондентів на запитання: "Чи виграли Ви особисто від здобуття незалежності України?"

Джерело: за даними Центру Разумкова. – http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=324.

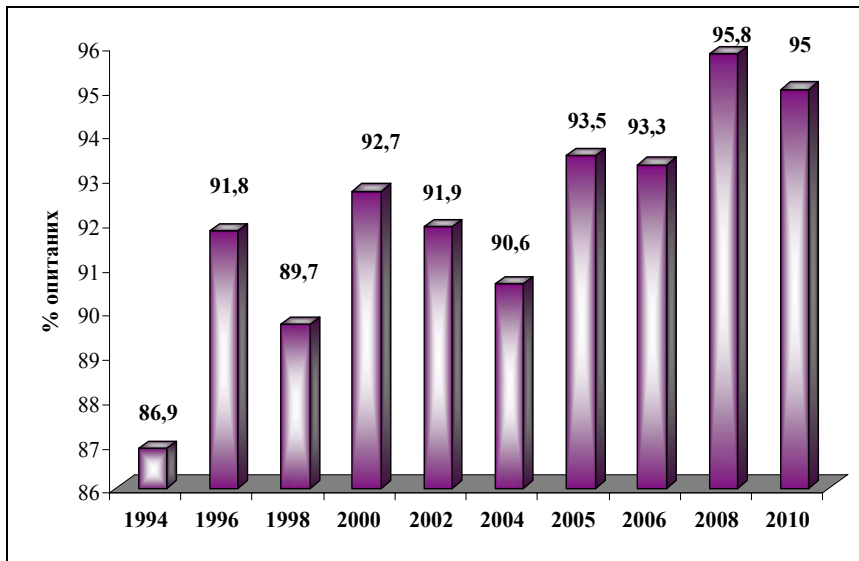

Рисунок 15. Рівень довіри до сім'ї та родичів (відсоток респондентів, що довіряють або переважно довіряють) в Україні, 1994–2010 роки

Джерело: розраховано за даними : Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010.

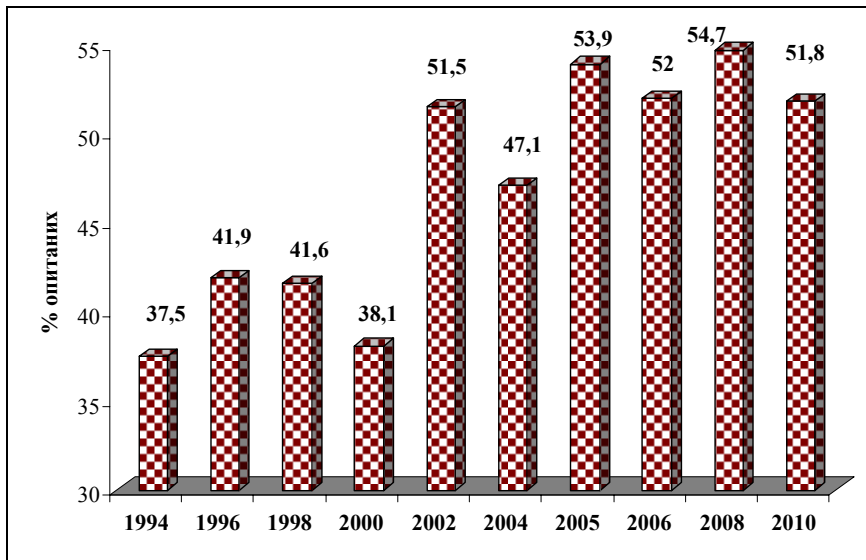

Рисунок 16. Рівень довіри до колег (відсоток респондентів, що довіряють або переважно довіряють) в Україні, 1994–2010 роки

Джерело: розраховано за даними Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010.

І, нарешті, зросла довіра до церкви і духовенства – з 35,6 у 1994 до 56,3% у 2010 році (рис. 17). Втім, хоча представники духовенства в Україні і дозволяють собі висловлювати прихильність до певних політичних сил і давати оцінки політичним подіям, в особисте життя громадян вони не

втручаються (число членів протестантських общин в Україні менше, ніж парафіян традиційних церков), тому високий рівень довіри може характеризувати в цьому випадку ще й низький рівень вразливості.

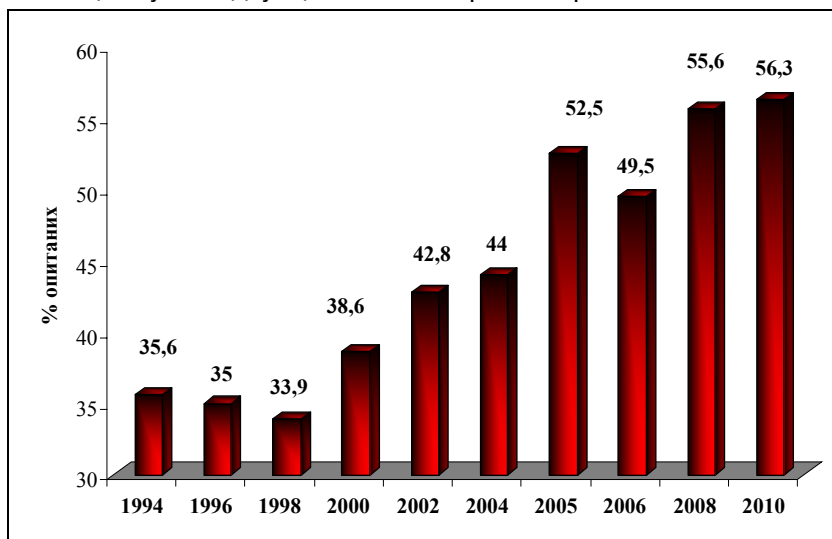

Рисунок 17. Рівень довіри до церкви та духовенства (відсоток респондентів, що довіряють або переважно довіряють) в Україні, 1994–2010 роки

Джерело: розраховано за даними: Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010.

Позитивною тенденцією є поступальне зростання довіри в Україні до засобів масової інформації. Стійкість цієї тенденції свідчить про поступове зростання їх професіоналізму і здобуття авторитету в очах громадськості.

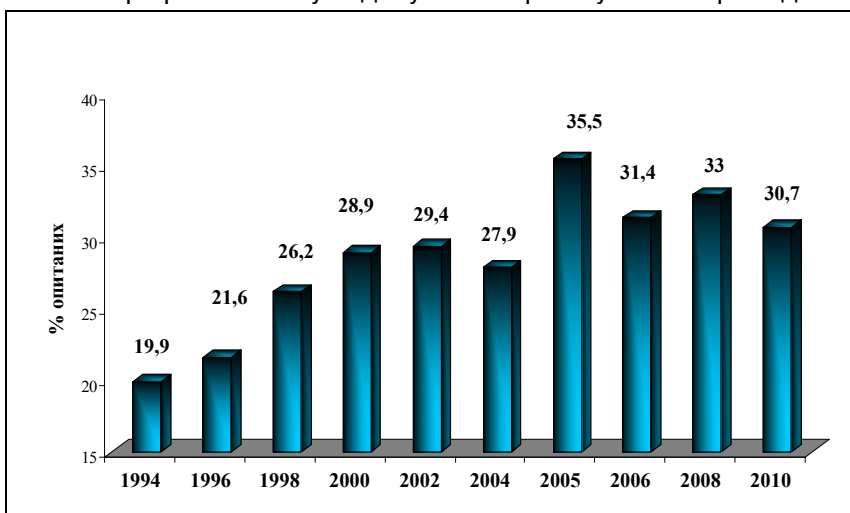

Рисунок 18. Рівень довіри до засобів масової інформації (відсоток респондентів, що довіряють або переважно довіряють) в Україні, 1994–2010 роки

Джерело: розраховано за даними: Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010.

Підсумовуючи, проранжуємо різні інститути за рівнем довіри до них в Україні в 2010 році, отримавши таким чином певний зріз "опор" українського суспільства (рис. 19).

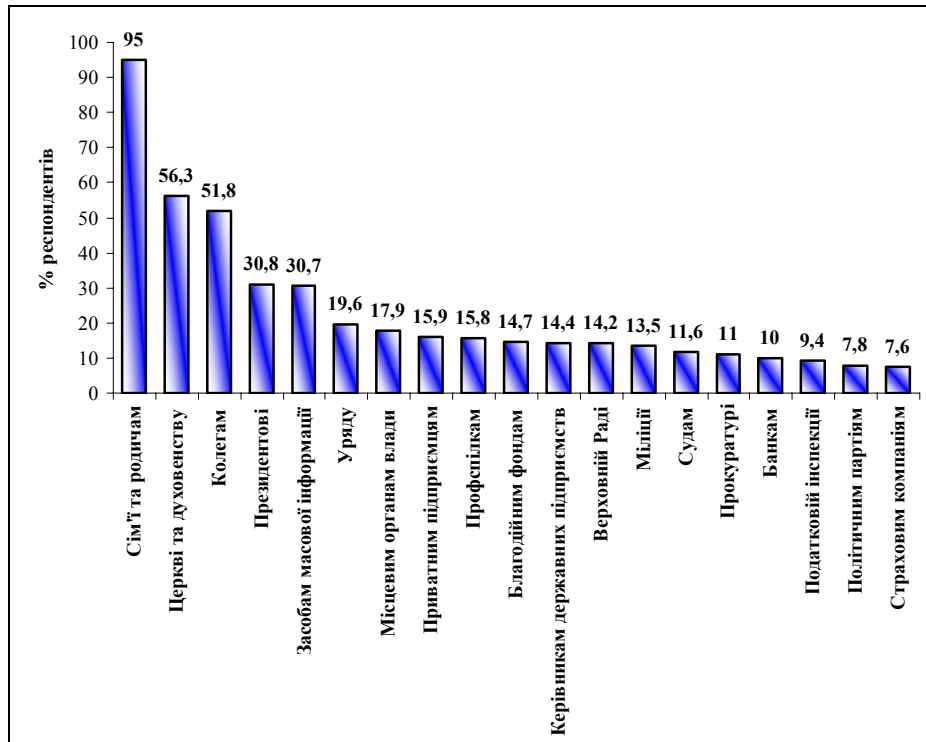

Рисунок 19. Рівень довіри до різних інститутів в Україні, 2010 рік

Джерело: розраховано за даними : Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010.

Як бачимо, опорами українського суспільства є сім'я, церква, колеги, несмілива надія на президента і діяльність засобів масової інформації.